

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка
Національної академії наук України

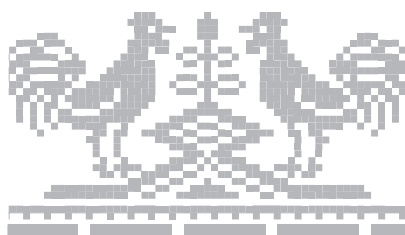
Остап Вишня

ВИШНЕВІ УСМІШКИ
ЗАБОРОНЕНІ ТВОРИ

Остан Вишня

ВИШНЕВІ УСМІШКИ ЗАБОРОНЕНІ ТВОРИ

Упорядкування, передмова та примітки
С. А. Гальченка

ВИДАВНИЦТВО

КЛУБ СІМЕЙНОГО ДОЗВІЛЛЯ

Харків

2011

ББК 84.4УКР
В55

Жодну з частин даного видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Гальченко Сергій Анастасійович — заступник директора Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України з наукової та видавничої діяльності, кандидат філологічних наук, заслужений працівник культури України, літературознавець, автор наукових досліджень у галузі текстології та літературного джерелознавства; лауреат літературно-мистецьких премій імені Григорія Сковороди, Володимира Винниченка, Володимира Сосюри, Івана Франка та ін.

Усі твори подаються за найточнішим останнім виданням:

Твори: У 4 т. — К.: Дніпро, 1988—1989.

Усі тексти додатково звірені з першими публікаціями творів та з архівними примірниками й рукописами, переданими внуками Остапа Вишні Мар'яною та Павлом Євтушенками до відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, за що складаємо їм найщирішу вдячність.

Дизайнер обкладинки *Тетяна Коровіна*

- © Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, тексти, 2010
- © С. А. Гальченко, упорядкування, передмова та примітки, 2010
- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2010, 2011
- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2010

ISBN 978-966-14-1699-3 (PDF)

І сміявся, і плакав з любові...

Літературна й життєва долі Остапа Вишні тісно взаємозв'язані. Його антиденікінські фейлетони, надруковані 1919 р. в Кам'янці-Подільському (тодішній столиці Української Народної Республіки) під псевдонімом Павло Грунський, стали 1920 р. причиною його першого арешту. Але завдяки В. Еллану (Блакитному), який довів деяким членам тодішнього уряду, що ці твори не ворожі до радянської влади, П. М. Губенко стає спочатку перекладачем у газеті «Вісті» й відповідальним секретарем «Селянської правди», а потім і письменником-фейлетоністом Остапом Вишнею.

Для ліквідації неписьменності села усмішки Остапа Вишні зробили не менше, ніж офіційні лікнепи, а міський житель почав говорити мовою Шевченка, що теж мало неабияке значення для здійснення процесу українізації, яка проводилася у двадцятих роках. Його називали «Гоголем Жовтневої революції», і не тому, що він був земляком Миколи Васильовича (вони обидва з Полтавщини), а за його вміння сміятися крізь сльози навіть у драматичних ситуаціях, що мали місце в Україні в роки суцільної колективізації, внаслідок якої було знищено основну масу трудового селянства, а письменник утратив свого улюбленого героя й читача.

Про величезну популярність творів Остапа Вишні у двадцять роки написано дуже багато, адже його читали й видавали в республіці найбільшими після Тараса Шевченка накладками. У 1928 р., наприклад, вишло близько тридцяти збірників і збірничків його творів переважно в серії дешевої бібліотеки, розрахованої на сільського читача.

Цілком негативно оцінювали творчість Остапа Вишні лише вульгарні тлумачі літератури й донощики, чіпляючи письменникові один за одним ярлики, борючись так за ідейність (псевдоідейність!) літератури.

Арешту Остапа Вишні передували статті, які важко назвати статтями. Це були, по суті, політичні ордери на арешт письменника. Поява подібних статей, спрямованих проти того чи іншого митця, означала, що над ним уже навис дамоклів репресивний меч і кожної миті митець може бути заарештований.

Літературний побратим Остапа Вишні Б. Вірний, констатує факт величезної популярності і успіху серед читачів «Вишневих усмішок», водночас пророкував, що «недалеке майбутнє несе забуття» їхньому авторові. О. Полторацький, названий у літературних колах Полторадурацьким, у своїй ганебній геростратівській статті «Що таке Остап Вишня» писав: «Контрреволюціонер, нахабно халтурячи, насмілювався у зашифрованій формі протаскувати в літературі куркульські ідеї, колишній петлюрівець, що змінив вогнепальну зброю на перо «гумориста». Але й цього

було замало теоретикові авангардизму, і він називає «короля українського гумору» ... «фашистом і контрреволюціонером» і закликає «трактори нашої сучасності» пройти по садках вишневих усмішок. А після арешту Остапа Вишні цей же літературно-критичний версифікатор із якоюсь патологічною зловтіхою зізнавався: «Тепер я щасливий відзначити, що подібне уже сталося і що моя стаття стає епітафією на смітникові, де похована “творчість” Остапа Вишні».

Розвінчували і цькували не одного Остапа Вишню — найгостріші та найотруєніші стріли летіли і в інших працівників гумористичного цеху: сміятися в роки грандіозних успіхів на колективізованій ниві чи в індустріалізованій промисловості було не те що не модно, а й небезпечно. Усмішку могли сприйняти як насмішку. Але цех гумористів не міг зрадити своє основне покликання — писати для людей і про людей веселі твори, а тому його повністю ліквідували (репресували) «неіндустріалізованим»: один за одним були не лише викинуті з літератури сатирики й «фейлетоністи-вишніянци», а й знищені фізично майже всі українські письменники-гумористи, зокрема й рідний брат Остапа Вишні Василь Чечвянський.

Першим серед гумористів постраждав Остап Вишня, однак упродовж кількох років цькування він не втрачав оптимізму і свого «вишневого» гумору, гіркі нотки якого звучали навіть у слідчому ізоляторі по вулиці Чернишевського в Харкові.

Трагічній «десятирічці» Остапа Вишні передувала злива критичних «антивишнівських» наскоків, починаючи з 1927 р. У хорі критичного осуду найгучніше лунали голоси Л. Гомона, М. Качанюка, Б. Вірного (Антоненка-Давидовича), М. Агуфа, С. Щупака, Г. Проня (цей вимагав показати всім трудящим контрреволюційну суть і бездарність фашистів — Ялового, Досвітнього, Вишні, Гжицького, Пилипенка, Ірчана, Загула, Козоріса, Бобинського...), І. Кулика. Навіть партійні лідери республіки П. Постишев, С. Косіор і М. Попов викривали націоналістичних проводирів Остапа Вишню і М. Хвильового. Критиковані, а згодом і критикани ставали жертвами сталінської репресивної машини, яка перемолола поступово не менше трьох генерацій як у творчих, так і в політичних (навіть в органах ДПУ — ОДПУ — НКВС — МДБ) та суспільних сферах. Атмосфера суцільного психозу пошуків ворогів народу породжувала і їхніх шукачів, які через своє безталання й політичну сліпоту вірили у псевдопатріотичні ідеологічні гасла й дуже легко могли розправитися або принаймні зламати навіть генія. Протистояти орді нездар могла тільки така мужня особистість, як Микола Хвильовий, який дав належну відповідь О. Полторацькому у памфлеті «Остап Вишня в світлі “лівої” балабайки, або ...» («Пролітфронт». — 1930. — №4). Письменник на повний голос заявив: «Усмішки Остапа Вишні я полюбив. Полюбив їх за те, що вони запашні, за те, що вони ніжні, за те, що вони жорстокі, за те, що вони смішні і водночас глибоко-трагічні...»

9 січня 1931 р. в щоденнику Івана Даниловича Дніпровського «Літературні стрічі. Пам'ятка для мемуарів» після візиту до його квартири Остапа Вишні з'явився запис, що великого гумориста обіцяють прийняти до літературної організації ВУСПП за умови визнання ним своїх помилок. Остап Вишня одразу продиктував проект покаянного листа: «Визнаю всі свої помилки минулі і майбутні, навіть помилки своєї баби Килини, що в Лебедині пекла бублики.

Надалі писатиму так, як Кириленко і Микитенко. З тов. привітом і т. д.»

Не варто уточнювати (та чи й можливо це тепер?), хто більше доклав зусиль до того, щоб спочатку перетворити (за висловом того ж І. Дніпровського) «Гоголя Жовтневої революції» на «всеукраїнського м'якушку», а вже потім на одну з перших жертв сталінського терору.

Що ж інкримінувалося Остапові Вишні і як було сфабриковано його справу?

Якщо антивишнівські статті з брудними політичними ярликами друкувалися в періодиці з 1927 р., то ордер на арешт письменника був підписаний 7 грудня 1933 р. Саме відтоді почався відлік днів печальної «десятирочки», про що свідчить облікова картка ув'язненого (зека) Губенка Павла Михайловича (Остапа Вишні). Доступ для ознайомлення з нею був дуже складним (цей документ зберігався в Ухтинському архіві Міністерства внутрішніх справ Комі АРСР, дозвіл на його копіювання був наданий 1989 року). 7 грудня 1933 р. було заарештовано В. Гжицького, а Остап Вишня ще «гуляв на волі», хоча на вулиці його супроводжували типи в чорних пальтах із піднятими хутряними комірами. Одного дня він навіть отримав телеграму від знайомого егеря із запрошенням приїхати на полювання й зібрався на нього із Григорієм Епіком, але, просидівши півдоби на вокзалі, повернувся додому: через велику хуртовину не ходили поїзди. Уже після арешту з'ясувалося, що телеграма була «липовою»: егер, який запрошував на полювання, ні сном ні духом про той таємничий виклик не знав.

25 грудня 1933 р. за особистим розпорядженням голови ДПУ УРСР Балицького було ухвалено постанову, в якій стверджувалося, що «перебування письменника на волі — небезпечно» і що необхідно вжити запобіжних заходів — «тримання під вартою». У цій же постанові, якою відкривається справа № 737, що зберігалася в Комітеті державної безпеки Української РСР (тепер у Центральному державному архіві громадських організацій України. — С. Г.), письменникові інкримінуються такі злочини: «Остап Вишня звинувачується у злочинах по ст. 54-11 К[арного] к[одексу] УРСР, які знайшли прояв у тому, що він належить до української контрреволюційної організації, що прагнула повалити Радянську владу збройним шляхом...»

26 грудня між сьомою й восьмою годинами вечора у квартирі Остапа Вишні з'явився співробітник ДПУ Шерстов з ордером. У присутності

двірника Я. М. Питимка й Варвари Олексіївни було проведено обшук. Письменника заарештували.

Наступного дня слідчий Бордон під розписку оголосив Остапові Вишні постанову й пояснив, що арешт не є непорозумінням, у що наївно вірив письменник, і висунув звинувачення, що він буцімто належить до терористичної Української військової організації (УВО) і нібито мав особисто вчинити замах на секретаря ЦК КП(б)У П. П. Постишева (В. Гжицький мав «убити» В. Я. Чубаря). Незважаючи на категоричний протест заарештованого проти таких безглузких звинувачень, слідчий уперто домагався свого, удаючись до фізичних і психічних тортур, мотивуючи тим, що це «необхідно для народу і для більшовицької партії». Приголомшений Остап Вишня навіть запропонував свою версію, мовляв, у 1928 р. він лікував виразку шлунка в Німеччині в санаторії біля Берліна, і його можна звинувачувати в тому, що він міг стати зрадником батьківщини чи агентом німецької контррозвідки. Але Бордон домагався свого, бо сценарій планованого нового політичного процесу було, очевидно, узгоджено з вищими ешелонами влади, а тому жодних відступів не передбачалося.

У «Споминах» видатного українського актора-березільця Йосипа Йосиповича Гірняка (1895—1989), якому довелося разом із Остапом Вишнею пити гірку чашу і в Харківському «домзаку» в загальній камері № 47, і на далекому Заполяр'ї в місті Чиб'ю, наведені страшні факти історії самого слідства над письменником: «Кілька днів не могли ми наговоритись про ті цинічні прийоми слідства, якими ГПУ добивало признань вини від своєї жертви».

«Я розповів Вишні, як то слідчий підсунув мені його заяву до Колегії ГПУ, в якій він признавався до приналежності до УВО і т. ін. Остап Вишня, гірко всміхнувшись, сказав, що такі заяви і йому показували — Пилипенка, Ялового і Слісаренка».

А ось «свідчення» самого Остапа Вишні, «здобуті» Бордоном уже випробуваним насильницьким шляхом: «В тій контрреволюційній організації, в якій я брав участь — ділянкою, де я працював, був літературний фронт. На цім фронті й проводив я свою контрреволюційну роботу.

В чому вона полягала? Насамперед, в дискредитації, в обезціненні партійної лінії в радянській літературі, в компромітації пролетарської літератури, в знеціненні російської літератури і взагалі російської культури.

Всякий письменник, що вийшов з лав робочого класу, що починав свою літературну роботу з позицій інтернаціональних, дискредитувався й компрометувався, як художник, як митець, і в письменницьких колах і в широких читацьких масах.

Натомість вихвалялися письменники з явними націоналістичними ознаками і тільки вони вважалися за справжніх художників, за талановитих митців.

Живалося заходів, щоб літературну молодь, що приходила в літературу із заводів, шахт, колгоспів брати під свій вплив, керувати нею, спрямовуючи її в націоналістичне річище».

«Свідчення», вибиті 21 січня 1934 р., ще страшніші: «Організація провалилась. Це було ясно. Арешт Ялового, самогубство Хвильового і т. д. — все це ознаки, що організації вже нема, що позалишалися поодинокі її члени, які також чекали на викриття й на арешти — треба було довести і членам організації і владі, що, мовляв, хоч організація і провалилась, та все ж таки — ми ще в силі, ми ще маємо і силу і можливість «грюкнути дверима» востаннє, подаючи тим самим надію, що ще не все загинуло. [...]

Правду казавши, я ходив увесь час тоді в якомусь тумані, байдужий до всього і до всіх, з повсякчасними головними болями, з не зовсім координованими й нормальними вчинками, викликаючи у близьких своїх і в лікарів, що мене лікували, побоювання за мій психічний стан.

Я не вдумувався глибоко в те, що говорилося, я погоджувався з усім і на пропозиції членів організації (Озерський, Досвітній, Ірчан) погодився бути виконавцем замаху на т. П. П. Постишева. Говорилося про те, що П. П. Постишев має невдовзі прийняти (балачка відбувалася в жовтні м-ці) делегацію письменників, і в цей саме час я мав учинити на його замах. Як саме, з чого стріляти, як стріляти — у ці деталі я не вдавався і чи були ці деталі розроблені, я не пам'ятаю. Револьвера в мене ніколи не було, хто мав мені дати револьвера — не пам'ятаю. Взагалі ж, — я кажу, — в той час ота сама психічна депресія позбавляла мене можливості пригадати зараз усі деталі.

Коли б мені хтось нагадав ті часи, нагадав подробиці тих балачок, міркувань і т. ін., що тоді проводилися, можливо б — я й пригадав би все детальніше.

Із осіб, яких іще називали тоді як об'єктів атентатів нашої організації, вказувалося на В. Я. Чубаря й на В. А. Балицького. Смутно пригадую, що на В. Я. Чубаря мав заподіяти замах Гжицький, а на В. А. Балицького — не знаю хто. Місцем для цих атентатів було обрано майдан ім. Дзержинського під час святкування Жовтневої Революції».

Під протоколом останнього допиту, записаного, на противагу попереднім, російською мовою, стоїть підпис Остапа Вишні, що «записано правильно», з його слів, але що ж це за зізнання і в якому стані був тоді арештований?

«Вопрос. Признаете ли Вы себя виновным в предъявленном Вам обвинении?

Ответ. Да, признаю. Я являюсь членом к[онтр]-р[еволюционной] подпольной националистической организации. В беседах между собой члены организации называли ее «Объединенным Национальным Блоком». Точно названия организации не знаю.

Вопрос. Какие цели ставила перед собой Ваша организация?

Ответ. Целью организации было свержение Советской Власти на Украине и установление Демократической Республики.

Вопрос. Какая работа проводилась организацией в последние месяцы?

Ответ. После майских арестов, после ареста Ялового и самоубийства Хвиливого в организации начались разговоры о необходимости применения индивидуального террора в отношении П. П. Постышева, Балицкого и Чубаря, которых считали виновниками разгрома организации. [...] Со мной говорили о том, что я, как один из лучших и известных представителей нации, должен пожертвовать собой и взять на себя убийство Постышева.

Был намечен такой план: к т. Постышеву отправится делегация от писателей и в момент приема я в него выстрелю.

Я согласился.

Однако начались новые аресты, прием у т. Постышева делегации не состоялся и намерения своего я не выполнил.

Подробные показания дам дополнительно.

Протокол читал записано правильно с моих слов.

Остап Вишня

Допросил Бордон»

Отже, «слідством» було доведено існування неіснуючої терористичної організації та виявлено одного з її «учасників», якого необхідно було знешкодити. І от справа передається на розгляд судової трійки Колегії ДПУ УРСР із клопотанням про застосування до письменника-«терориста» «вищої міри соціального захисту» (не покарання, а захисту!) — розстрілу. Звинувачувальний висновок затвердив заступник прокурора ДПУ УРСР Крайній: «ГУБЕНКО он-же Остап ВИШНЯ мною допрошен. Підтвердив все свої показання.

Обвинительное заключение подтверждаю. Предлагаю — РАССТРЕЛ. ЗАМ ПРОКУРОРА ГПУ УССР (Крайний)

23.II.34 года».

Від 23 лютого, коли було оформлено звинувачувальний висновок, до 3 березня Остап Вишня сидів у загальній камері, очевидно, не знаючи того, яке очікує на нього покарання. Із подальшого листування з дружиною видно, що вони сподівалися лише на 5 років таборів не суворого режиму, а тому вирок, оголошений 3 березня 1934 р., був для них приголомшливим: «Губенко Павла Михайловича (Остап Вишня) — приговорить к расстрелу с заменой заключением в исправтрудлагерь сроком на десять лет, считая срок с 7/ХІІ.33 г.».

Як розповідала Варвара Олексіївна, із Харкова до Котласа ув'язненого супроводжували у вагоні аж три конвоїри як особливо небезпечного політичного злочинця. А далі був піший етап до столиці Ухтпечлагу міста Чиб'ю. Як свідчить запис у згадуваній обліковій картці Ухтинсько-

го архіву Комі Республіки, Остап Вишня «прибыл в лагерь 18.IV.34 [из] Харьковского д[ома] з[аключения]. Наименование лагеря — Ухтпечлаг НКВД». Розташування табору не вказано, але було це ще, очевидно, не місто Чиб'ю, бо відстань між ним і Котласом дорівнювала 600 км. Невідомо, якого числа письменник вирушив у свій перший етап, що, як видно з листів В. О. Маслюченко, викликало цілком природні асоціації з етапом Чернишевського та інших царських каторжників, бо у книзі наказів за квітень-травень 1934 р. зазначено лише кількість етапованих по певних числах.

Приблизно вісім місяців (із червня 1934 р. по 1 лютого 1935 р.) Остап Вишня перебував у місті Чиб'ю, де працював у редакції табірної газети «Северный горняк», на якій поряд із силуетами Леніна-Сталіна містилися заклик «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!» і попередження «Запрещается выносить за пределы лагеря». Про роботу в редакції цієї газети найкраще розповідають записи табірної щоденника «Чиб'ю» (1934). Його, очевидно, Варварі Олексіївни передав Павло Михайлович у вересні 1935 р. під час їхньої останньої зустрічі в Кедровому Шорі.

Остапові Вишні волею трагічних обставин судилося стати літописцем першої (ювілейної) п'ятирічки Ухтпечлагу. На початку літа 1934 р., коли він опинився в Чиб'ю, очевидно, у начальника Ухтопечерських таборів Якова Мойсейовича Мороза (справжнє прізвище Юсема), колишнього помічника начальника УСЕВЛОНА, виникла ідея увічнити героїзм освоєння Півночі окремою книжкою. Творчих сил для цього було достатньо. Тільки в таборах міста Чиб'ю перебували, крім Остапа Вишні, узбецький поет і колишній нарком освіти республіки Манон Абдулайович Рамзі та російський поет і журналіст Євгеній Лідін (справжнє прізвище — Бяртинський). Книжку, як видно з листування і щоденника Остапа Вишні, було підготовлено і перший її примірник надіслано для ознайомлення в ГУЛАГ, бо вона нібито мала вийти в Москві. Доля надісланого у столицю примірника невідома, але в Центральному державному архіві Республіки Комі в Сиктивкарі мною було виявлено підготовчі матеріали до цієї книжки, зокрема й рукописи багатьох нарисів Остапа Вишні.

В Ухтинському краєзнавчому музеї восени 1989 р. авторів цих рядків довелося бачити документи, які свідчили про те, що в місцевих таборах були випадки людоїдства, навіть торгівлі людським м'ясом. Уночі до «ізолятора для слабосильних», а по суті, уже трупарні, пробіралися карні злочинці і обрізали (із неживих, а може, ще й живих людей!), як сказано в тому трагічному документі, «мягкие части человеческого тела». В архівах збереглися навіть справи про розстріл злочинців-людоїдів. З однією такою справою довелося познайомитися й мені. Бодай такого ніколи не читати!

В отакій атмосфері довелося жити і працювати упродовж десяти років геніальному сміхотворцю України!

До вбивства С. М. Кірова Остап Вишня працював у редакції «Северный горняк» і писав книжку «5 лет борьбы...» Дозволили приїхати на побачення дружині, і Варвара Олексіївна «гостювала» в чоловіка весь липень 1934-го, а 5 серпня змушена була залишити Чиб'ю, бо в Харкові на неї чекали двоє малолітніх дітей — її донька Марія й син Павла Михайловича від першої дружини, яка померла 1933 року, В'ячеслав. По дорозі через Москву В. О. Маслюченко хотіла залишити у відповідних органах заяву про перегляд справи Остапа Вишні. Хворого чоловіка вона просила перевести в табір із менш суворими кліматичними умовами, а також добивалася дозволу на спільне проживання сім'ї. Але останнього довелося чекати майже рік.

1 лютого 1935 р. Остапа Вишню було відправлено в найстрашніший етап (це була відплата власть імущих за вбивство Кірова, але не справжнім убивцям, а знедоленим і безневинним політичним в'язням) — він мав один пройти через зимову тундру і тайгу відстань від Чиб'ю до віддаленого рудника Єджид-Кирта, що становила 1200 кілометрів. Але друзі Павла Михайловича вмовили начальника Ухтпечлагу Я. М. Мороза дозволити в'язню супроводжувати запряжені конячиною санчата з геологічними приладами. Така «хитрість», можливо, і порятувала Остапа Вишню від замерзання чи від розтерзання в тайзі хижими звірами.

Наприкінці травня 1935 р. Варварі Олексіївні пощастило продати рюль та інші речі, і виручених грошей вистачило, щоб рушити на далеку Північ. На початку червня Остап Вишня повідомив, що отримав дозвіл на постійне проживання його сім'ї. Дванадцятирічний син В'ячеслав теж виявив бажання їхати до батька, але бабуся, Марія Адамівна Смірнова, в якій він виховувався, не пустила. І от 1 серпня 1935 р. сім'я нарешті об'єдналася за колючим дротом у селищі над Печорою Кедровий Шор. Але навіть табірне щастя було невдовзі затьмарене — через півтора місяця начальник ІІІ відділу Сімсон відібрав дозвіл на спільне проживання сім'ї, і Остапа Вишню одірвали від рідних, посадили на пароплав «Шахтар» і відправили на далекий рудник Єджид-Кирта. Дружина залишилася з тяжко хворою донькою Марією на руках, доки не пощастило пароплавом «Соціалізм» добратися до Усть-Уси, а потім через Нар'ян-Мар аж до Архангельська. Українці-архангельці допомогли нещасній жінці з дванадцятирічною донькою знайти квартиру, хоч і у віддаленому районі, на Кегострові. А Павло Михайлович невідомо за що змушений був сидіти в ізоляторі й упродовж шести місяців бути в підконвойній команді. Його призначили на роботу плановиком копальні, і він працював ним упродовж трьох років — аж до останнього свого етапу наприкінці 1938 року.

У вересні 1936 р. було ще одне побачення з дружиною, яка приїжджала до нього з Архангельська, але вже без дочки, котра ходила у школу. Побачення в 1936 р. тривало недовго (близько двох тижнів), бо закінчувалася відпустка. Варвара Олексіївна запізнилася на роботу в Архан-

гельський театр, і її було звільнено з роботи, але насправді причина звільнення полягала в іншому — актриса була дружиною «ворога народу». А потім, як писав Павло Михайлович, «строгостя пайшли». 1937 року побачення не дозволили, стало складніше навіть листуватися. Дружині після звільнення з роботи доводилося їздити по відрядженнях, мати справу з художньою самодіяльністю. Її почали викликати на допити в ОДПУ... У червні 1937 р. Остап Вишня надіслав Варварі Олексіївній телеграму, що їм відмовлено в побаченні, а це означало, що відпало питання про спільне проживання на поселенні. У липні письменника позбавили на квартал права листування за «повторную попытку нелегально отправить письмо». Це було подвійною трагедією для люблячих людей. Довелося продати в Архангельську навіть друкарську машинку (подарунок канадських українців), щоб хоч якось матеріально підтримати хворого Павла Михайловича.

А далі в родинному листуванні почали творитися якісь непорозуміння: на тривалий період було перервано зв'язок через якусь штучну плутанину з адресами. 20 лютого 1938 р. Варвара Олексіївна на свій запит про місце ув'язнення чоловіка отримала від начальника обліково-розподільчого відділу Ухтпечлагу повідомлення про те, що «Губенко Павел Михайлович находится в Ухтпечлаге НКВД. Почтов. адрес: Северная область, Ненецкий округ, Воркута».

Насправді ж ніколи Остап Вишня у Воркуті не був, і це внесло зайву плутанину в листування і додало нових страждань. Майже весь 1938 рік був без листів, хоча Павлові Михайловичу вручали під розписку «бумагу», що його «разыскивают родственники» і щоб він «наладил с ними переписку». Але цього не вдалося зробити, бо листів від родини йому не давали. Дружина з донькою змушені були змінити кілька місць проживання, бо їм, як «членам сім'ї ворога народу», важко й небезпечно було затримуватися в будь-якому місті чи селищі. З Архангельська вони переїхали до Сасового, а потім до Скопина і, нарешті, до Ранненбурга Рязанської області.

У листопаді 1938 р. Варвара Олексіївна отримала телеграму від ув'язненого товариша Остапа Вишні, колишнього вурка Феді Зубова: «Павел на руднике. Сообщите точный адрес». Щоб якось підтримати чоловіка й не накликати біди на сім'ю, дружина вдавалася до всіляких хитрощів: із Ранненбурга вона відправляла посилку до Харкова на адресу своєї тітки Ю. Й. Новикової, а та вже відправляла її на заслання. Це робилося з метою конспірації, щоб і в цьому місті, і в театрі, де Варвара Олексіївна працювала, не дізналися про її ув'язненого чоловіка. Але посилка повернулася через рік із багатьма наліпленими розписками з різних таборів, а на одній із них було написано: «Возврат за ненахождением адресата». Це ж саме сталося і з грошовим переказом, бо, як стало відомо пізніше, Остапа Вишню відправили в Чиб'ю на розстріл...

Щодо останнього етапу Остапа Вишні існує кілька версій, дві з яких заслуговують на ширшу увагу. Одну з них оповідала мені Варвара Олексіївна, очевидно, зі слів чоловіка. Дорогою з копальні Єджид-Кирта в місто Чиб'ю в конвоїра стався напад апендициту, і фельдшер Павло Губенко змушений був опікуватися хворим, якому підставив своє плече, а також його зброєю. Через хворобу конвоїра та погодні умови (на той час настала рання зима) етап з одного ув'язненого прибув до місця свого останнього призначення з великим запізненням, коли хвиля знищення політ'в'язнів уже минула. Новий табірний начальник (Я. М. Мороза на той час було репресовано і, здається, розстріляно) тільки і зміг вигукнути із здивуванням: «И это враг народа?!» Можливо, це й вирішило подальшу долю письменника — його помістили для лікування в медичний ізолятор «табору для слабосильних» Ветлосян (околиця міста Чиб'ю), і протягом останніх п'яти років він працював фельдшером, хоча майже втратив на цей період зв'язок із сім'єю.

Друга розповідь належить харківському товаришеві Остапа Вишні і другові по нещастю Володимирі Гжицькому, який широко переповів у романі «Ніч і день» епізод останньої зустрічі, а радше прощання на копальні Єджид-Кирта. Це було пізньої осені 1938 р. Якось стривожений Павло Михайлович покликав до себе Гжицького й попросив допомогти зібратися в етап — на нього на річці Печорі як на особливо небезпечного політичного «злочинця» чекав човен із трьома конвоїрами. Його мали доставити в Чиб'ю, а для чого — було зрозуміло і без пояснень — для розстрілу, адже тоді «ворогами народу» оголошувалися навіть ті, хто мав безпосередній стосунок до репресій невинних людей. На прощання Остап Вишня просив передати в Україну, що він ні в чому не винний... На третій день човен зупинився в Кедровому Шорі, де Остап Вишня у вересні 1935 р. розпрощався з родиною. Далі рухатися Печорою було неможливо, бо несподівано пішла шуга й до льодоставу про подальше етапування зека Голубенка (таке прізвище дав своєму героєві В. Гжицький) Павла Михайловича й мови не могло бути. Етап затримався в дорозі на добрих два місяці і прибув, очевидно, пішки по льоду з великим запізненням. Дорогою з конвоїром і могла трапитися ота пригода, про яку зі слів Павла Михайловича розповідала Варвара Олексіївна. На той час був заарештований навіть нарком внутрішніх справ Єжов, і чиб'юському табірному начальству було не до зека, хай навіть й оголошеного особливо небезпечним політичним злочинцем.

В обліковій картці, що зберігається в Ухтинському архіві МВС Республіки Комі, мені пощастило уточнити дати пересування зека Губенка Павла Михайловича (Остапа Вишні) територією Ухтпечлагу. На жаль, не всюди поставлено роки, а лише числа й місяці, та все ж таки цей документ свідчить про десятилітні мандри по відділеннях, «командировках» (так називалися певні копальні, що містилися за межами табірних

зон). Незважаючи на те, що не всі записи пощастило розшифрувати та точно визначити всі дати, цей документ заслуговує, щоб його навести повністю (у квадратних дужках подаються ймовірні роки).

Отделения командировки, роты	Прибыл	Убыл
1. Печора 1-ое отд.	5/X [35]	30/X 36
2. 1-ое отд.		16/X [37]
3. ГТ 1 отд. Печерлаг	31/XII 37	21.2.38
4. Печерлаг	21.2.38	
5. отд. л[ечебный] п[ункт] № 1		27/XII.38
6. уп[равление] о[тдельного] л[ечебного] п[ункта] №1 ОЛП 13	1.01.39	16.7.39
7. О[тдельный] л[агерный] п[ункт] №13	15.7.39	
Убыл из лагеря Воркутпечлаг		11/VII 38.

Дата и основания ч/п ОЛП от № 7 18.X.39.

Прибыл 9.9.41 г.

Генпроверку 1940 прошел.

Ухтоижемское отд[еление] НКВД, ОЛП № 7.

Генпроверка 1940. 17

Убыл во внутреннюю тюрьму НКВД СССР г. Москвы 29/IV-43.

Останній даті передували події, які досі залишаються таємницею, як і дата відправки ув'язненого до Москви (з листів письменника видно, що з Ухтіжемлагом, де перебував у 1943 р., Остап Вишня розпрощався лише у вересні чи на початку жовтня того року).

Хто перший порушив клопотання про звільнення Остапа Вишні? Про це, напевно, точно не знав ні сам Павло Михайлович, ні його родина. М. Бажан на запитання Варвари Олексіївни, кому належить ця чудова ініціатива, назвав ім'я Олександра Довженка. Проте, як згадував Ю. Смолич та інші мемуаристи, звільнення письменника добивалися ще кілька осіб, насамперед і тодішній голова Спілки радянських письменників України М. Рильський, і Ю. Яновський, і все те коло літераторів, яке в 1943 р. було близьким до М. С. Хрущова й умовило його порушити клопотання перед Сталіним про звільнення українських письменників. Із них першим і єдиним до смерті «вождя народів» вийшов на волю Остап Вишня.

Сергій Гальченко